

הלילית והנפה בפולקלור התוניסאי

צביה טובי

א. הלילית

דמות הלילית (*būma*) על הסתעפויותיה הרבות היא אחד הנושאים הנחקרים ביותר בדמונולוגיה הכלל-עולמית. על מקור האמונה בלילית נכתבו מחקרים רבים והועלו השערות מגוונות. היה מי שזיהה אותה עם הלאמיה היוונית ואילו אחרים טענו שמקור הדמות של הלילית הוא אצל הפרסים. כיום מקובל על החוקרים שראשיתה של הלילית בדמונולוגיה האשורית וממנה פשטה האמונה בה כמעט לכל העולם, לבשה מגוון צורות והצמיחה אמונות רבות ועשירות. כך או כך, בכל המסורות מדובר במין נקבה שכל מטרתה לפגוע בתינוקות ממין זכר, ביולדת ובגברים, ובעיקר להרוס את התא המשפחתי.

מקורה של הלילית, כפי שהתפתחה ועוצבה בקבלה היהודית ובאמונות העממיות עד ימינו, הוא בחיבור 'תולדות בן סירא'. אולם כבר במקורות המדרשיים מצאנו את לילית כאשתו הראשונה של אדם הראשון. ממקורות אלו נפוצה האמונה בלילית בקהילות היהודיות, ובכל קהילה התפתחו סיפורים שונים זה מזה על היווצרותה ועל קורותיה, וכן מנהגים שנועדו להגן מפני שדה מזיקה זו.

בתוניסיה, שבה חיו מוסלמים ויהודים יחד מאות שנים, התפתחו אצל בני שני העמים אמונות עממיות זהות בכל תחומי החיים, כגון האמונה בעין הרע על כל ביטוייה ואמרותיה בלשון ובהתנהגות היום-יומית. בולטת במיוחד הזוהר באמונה בלילית המכונה, בערבית 'בומה' (ינשוף) או אָם אלצַבְיָאן (אם הנְעָרִים), ועל כך אסב את דבריי.¹

האמונה בלילית בקרב אנשי תוניסיה, מוסלמים כיהודים, כפריים כעירוניים, ואפילו תושבי הבירה תוניס, קדומה ביותר. היא מרחפת תמיד בחלל עולמם ושוכנת במחשבותיהם. מקורות מוסלמיים רבים וסיפורים ומנהגים למיניהם תועדו במחקר. התייעוד המוקדם ביותר שמצאתי לדמותה של הלילית הוא בספרו של דוטה,² שבחן בהרחבה את שמה ודן בשילוב הציפור בחיי היום-יום. נוסח אחר כלול בסיפור ושמו *la chouette*, שנדפס בכתב העת *IBLA*.³ הסיפור נרשם מפי ילדה בת שמונה שנים,

1. גרף דה לה סאל 1946; 1952, עמ' 81.

2. דוטה 1908, עמ' 116-118.

3. *IBLA* 2 (Juillet 1937), pp. 52-57.

בלוויית הסברים משלה. יש להניח שהסיפור עבר מדור לדור במסורת שבעל פה במשך תקופה ארוכה. וזה תוכן הסיפור בקצרה: אישה שלחה את בתה לשאול נפה משכנתה, כדי להכין קוסקוס לארוחת ערב. אך הבת איחרה לשוב, כי נשארה לשחק עם חברותיה ברחוב. כשחזרה הילדה הביתה, הענישה אותה אמה על ידי הכנסת ראשה לסיר חרס עד אשר מתה. בשל מעשה זה נענשה האם והאל הפך אותה ללילית, המבקשת להזיק לילדים עד היום.

ל' גולבן, החוקר החשוב של הפולקלור והאומנות בתוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים, פרסם בכתב העת IBLA סדרת מאמרים, שלאחר מכן כנסם בספר מיוחד.⁴ בפרק על הנפה (עמ' 209) הביא גולבן סיפור שנקרא *Pense au tamis he salma*. סיפור זה זהה לסיפור שפרסם פאוליליו. ההבדל היחיד הוא שבנוסח של פאוליליו⁵ נשלח בן ולא בת להביא את הנפה מן השכנה, והעונש שקיבל מאמו היו מכות עד מוות לעיני השכנות. נוסח אחר פרסם דה לה סאל, על אישה ושמה סאלמה שהייתה לה בת יפה מאוד. באחד הימים כעסה הבת על האם וזו הענישה אותה והביאה למותה. האם הסתובבה ללא מנוחה כשבראשה נפה וידיה פרוסות לצדדים לחפש מוצא לצרה שלה. אך האל הפך אותה ללילית כעונש על מעשיה.⁶

דוטה מנה שבעה שמות ללילית ואפשר שהם עדיין שכיחים בקרב תושבי תוניסיה: *el-djedda, el-chchehāqa, el-ḥārqa, oumm el-līl, el-khenfūcha, el-ṭṭabī'a* *oumm el-ṣubīān*,⁷ לדבריו, כל השמות הללו הם גם שמות למחלות ילדים שנגרמו בידי הלילית. השם 'אם הנערים', שבו מכונה השדה הציפור, ניתן לה בלשון נקייה, כלומר בניגוד למעשיה – שהיא הורגת את הנערים. גם השם 'סאלמה' או 'סלימה', המצוי בכמה מן הנוסחים ופירושו 'מבקשת שלום', הוא על דרך היופמיזם, שכן למעשה היא הורגת.

היסוד הנוסף שנקשר בדמות הלילית, המופיע דרך קבע בכל הנוסחים של הסיפור, הוא הנפה (*ḡarbāl*), שבמסורת העממית הוצגה כבעלת כוח מאגי ולכן מסוגלת להגן מפני הלילית. הקישור בין הסיפור לבין הנפה נעשה באותה מסורת בדרך זו: כאשר אנשי הבית רואים את הלילית, הם קוראים בקול *wīn elḡarbāl yā sālma* (איפה הנפה, הוי, סאלמה). קריאה זו מכוונת להגנה מפני הלילית. יש עוד דרכים אחרות להגנה מפניה באמצעות הנפה: (א) מניחים את התינוק בתוכה, מיד עם היוולדו, כשהיא משמשת מעין עריסה; (ב) מניחים נפה על הגג כדי להרחיק את הלילית מלהתקרב

4. גולבן 1945.

5. פאוליליו 1951, עמ' 178–181.

6. גרף דה לה סאל 1952.

7. דוטה 1951, עמ' 116–117.

אל הבית שבו נמצא התינוק; (ג) מניחים נפה מתחת למיטת התינוק. דרכים נוספות להגנה מפני הלילית הן הימנעות מלהוציא תינוקות מחוץ לבית בשעות הערב, בשעה שהלילית מצויה בחוץ, וכן גירוש הלילית על ידי הבערת זרדים המעלים עשן שחור, משום שמקובל כי היא מתרחקת מעשן.

אם הוזכר במקרה שמה של לילית, נהגה האישה השומעת להשמיע את ההברה *kurich*, שלא ידעתי ולא ידעו לומר לי מה מובנה. יחד עם השמעת מילה זו נהגה אותה אישה למצוץ את הזרת הימנית שלה ולאחר מכן למשש את תנוך האוזן הימנית.⁸

יש לציין שאמצעי ההגנה היו משותפים ליהודיות ולמוסלמיות. בכלל, יהודי תוניסיה אימצו את מנהגי המוסלמים הקשורים בלילית, כולל השמות של מחלות הילדים, שגם על פי אמונתם היא הגורמת להן. מעניין במיוחד אימוץ הקשר בין הנפה והלילית, שאינו מצוי כלל בנוסחים היהודיים של הסיפור, כפי שנראה להלן בסמוך. דבר זה מעיד על מידת התפשטותן הרבה של האמונות העממיות.

כיוון מנוגד של נקיטת הגנה מצוי בנוסחים אחרים – הנוסח היהודי שפרסמו ריבל וְוְהַל (ראו להלן) והנוסח שפרסמה דובולוו־לפין.⁹ בנוסחים אלו נעשה דווקא ניסיון לקשור קשר של ידידות עם הלילית, על ידי תפירת בגדים קטנים יפים והנחתם על גג הבית או על ידי אמירות פיוס למיניהן. גם סיפור היווצרותה של הלילית שונה בנוסחים היהודיים והוא מעוגן במסורת היהודית. להלן סיפור שהקלטתי מפי הגברת פורטונה עטון, ילידת זרויס, שלאחר נישואיה חייתה בתוניס. ההקלטה נעשתה בנושא תשעה באב, מבלי ששאלתי על נושא הלילית:

בזמן גְזֻרוֹת החורבן הייתה משפחה בירושלים ולה נערה יפה. המלך ראה אותה וחשק בה. 'כיצד ניתן אחותנו לגוי ערל?', שאלו בני הבית. אך המלך איים כי יהרוג את בחורי העיר, יהרוס את בתיהם ויהרוג את בכוריהם. מאחר שלא הייתה להם ברירה, הם שכנעו את אחותם להסכים להינשא למלך. אך הנערה החכמה ביקשה שיתנו לה לרחוץ בשרה בשתן עיזים ולמשוח את שערה בגללי העז. אחר כך הלכה לבית המלך וישבה על ידו, בתקווה שיגרשנה בגלל הריח הרע שנדף ממנה. אך ראו זה פלא, המלך הביט בה ושיבח את ריחה וביקש לשחק עימה בקובייה.¹⁰ ענתה לו הנערה היהודייה: 'איך ייתכן שאשחק עימך לפני שאטבול על פי המסורת היהודית ואסיר מעלי את הטומאה?

8. מנהג זה מקובל גם בקרב הנשים בתורכיה כאמצעי הגנה מפני עין הרע.

9. ריבל וְוְהַל 1934, עמ' 35; דובולוו־לפין 1945, עמ' 169–170.

10. משחק בקובייה הוא מטפורה להתקרבות בני זוג.

אתרחץ ואטבול ואחר כך אהיה מותרת לך'. המלך חשש שהיא תיעלם ממנו והעלה את חששו בפניה. אך היא הרגיעתו: 'אם רצונך להיות בטוח, קשור את רגלי בחבל'. המלך לקח אותה לבית המרחץ וביקש לקשור את רגלה בחבל לבל תברח. היא נכנסה לבית המרחץ והוא חיכה בחוץ כשבידו החבל. בהיותה בבית המרחץ נשאה תפילה לפני הקב"ה:

yā rəbbi rəžža 'nī wəzga nətla ' məttāq əššəb 'a
yā rəbbi ənwallī 'ašfūr nəxrež 'alā rāsī wəndūr
yā rəbbi ənwallī tātā nəxrež mən t̄āq əttlāta
yā rəbbi ənwallī būma wənṭīr məžžəmžūma

תרגום:

אנא, אלי, הפכני להיות לטאה ואצא מעליית הגג השביעית.
אנא, אלי, אהיה ציפור, אצא לי ואתור.
אנא, אלי, הפכני לזיקית ואצא מעליית הגג השלישית.
אנא, אלי, הפכני לינשוף ואצא מן הצוהר.
ואומנם האל הפך אותה ללילית והיא יצאה מן החלון.

ייתכן שכל ההקשר של הלילית לסיפורי החורבן מבוסס על ישעיהו לד, יד: "ופגשו צינים את איים וישעיר על רעהו יקרא, אך שם הרגיעה לילית ומצאה לה מנוח". גם בסיפור שלנו הנערה הלילית מצאה מנוח לנפשה.

הסיפור סופר בצער רב ובהמשך ישיר לסיפור על חנה ושבעת בניה. המספרת הזדהתה עם המסופר והביעה צערה על אובדן חיי נערה יהודייה כה יפה בשל הגזרות הקשות שבאו על היהודים בזמן החורבן. אך יותר מן הצער הייתה בדבריה הבעת ניצחון בשל התנהגות היהודייה שקידשה שם שמיים ונמנעה מלהינשא לגוי, גם אם המחיר היה הפיכתה ללילית. אך הלילית, שבדמותה התחמקה הנערה ומילטה נפשה מן הגזרה, הפכה להיות שדה נוראה ששמה הוא בבחינת טאבו שאין מעלים אותו על השפתיים. בדרך כלל היא מכונה 'אותה ציפור', על משקל 'אותו האיש' (ישו או מוחמד). דמותה ידועה היטב בקרב הנשים ומנהגים רבים היו מקובלים כדי להרחיקה, בעיקר מן התינוקות הזכרים, כפי שכבר צוין באשר למוסלמים.

נוסח דומה לסיפור שבעל פה פרסם ריבל.¹¹ בנוסח זה העלילה אינה מתרחשת בירושלים אלא בג'רבה. יש לציין שהספר שבו נכלל הסיפור נוגע לאירועים שהיו

11. תחילה בכתב העת (Paix et Droit 9 (Mars 1929), במאמר שכותרתו 'La légende de la chouette', ובשנית עם ז'ק וְהַל, ריבל וְהַל 1934, עמ' 35.

בגטו היהודי בתוניס, אבל סיפור זה מוקם בג'רבה, משום שלפי תחושת המחבר אין זה יאה לייחס אמונות עממיות מעין אלו לתוניס האירופית והמודרנית. בנוסח של ריבל, בניגוד לנוסח שבעל פה, השמות יהודיים והנערה היפה היא בתו של רב, שהבן של הביי רצה לשאתה לאישה. כלומר הסיפור מעוצב כסיפור יהודי שקרה זה מקרוב בתוניסיה. הרי הוא אפוא מעין אגדת מקום ואין הוא קשור כלל לגירות החורבן כפי שראינו בנוסח שבעל פה.

בספרה של דובולוז-לפין, שכמעט בכל פרקיו מתועדים מנהגים יהודיים, מופיע אותה סיפור יהודי בפרק *Croyances relatives aux animaux – la chouette (bouma)*.¹² הסיפור הוא על ציפור המסוכנת לילדים, בעיקר בעשרים יום מימי חודש אוגוסט. לדעתי, מקור הדבר בימים שמי"ז בתמוז עד תשעה באב, שהם ימי אבל ביהדות ונקראים בפי יהודי תוניסיה *tnīn u'āsrīn tā' īxān*. בימים אלו קרה האסון של הפיכת היהודייה לציפור, ומאז היא מחפשת להינקם בילדי הגויים. עניין הנקמה כלול גם בנוסח של ריבל, אלא שבנוסח זה הדבר נודע למוסלמים והם נוקטים אמצעי הגנה, ועל כן אין הציפור מבחינה בין יהודים למוסלמים. מוטיב משותף אחר לנוסחים של דובולוז-לפין וריבל הוא שהיהודים חייבים לסמן בתייהם בפסח על ידי נפה או סיר עטוף בבד שחור, כדי שלא ייגרם נזק לילדי היהודים.

הלילית שימשה מטפורה לאישה זונה בפתגם ששימש רבות, אף שהיא הוזכרה בו על דרך האליפסיס בלבד: *kā fīhā xīr mā yišybuḥā aššiyyāda* (אילו הייתה בה תועלת, לא עזובה הציידים).¹³

ב. הנפה

הנפה היא יסוד קבוע בנוסחים המוסלמיים של הסיפור על הלילית. בכלל יש לומר שהנפה הייתה כלי חשוב בחיי היום-יום של תושבי תוניסיה, ואמונות עממיות רבות נקשרו בה בקרב יהודים ומוסלמים כאחת. מקור הנפה הוא במצרים הקדומה. בראשונה הייתה עשויה משערות סוס ולאחר מכן ממעי חיות שיובשו ועובדו. גלגל הנפה היה עשוי עץ והמסגרת שחיברה את החוטים הייתה עשויה עור, בדומה לעור המשמש להכנת תוף.¹⁴ בשני הדורות האחרונים הוחלפו חוטי המתכת בחוטי פלסטיק, והשימוש בנפה הולך ופוחת.

12. דובולוז-לפין 1945, עמ' 169–170.

13. השווה הפתגם באוסף 'משל הקדמוני' של יהודי תימן: "לו כאן פי אלבומה כ'ר / מא פלטהא אלצייאד (אילו הייתה תועלת בתנשמת / לא היה מניח לה הצייד) (משל הקדמוני תשי"ג, עמ' 30).

14. לתיאור השוק המיוחד לייצור הנפות בעיר ספקס ואופן הכנת הנפה על כל פרטיה ראו גולבן 1944/5; 1945.

הנפה הייתה כלי חיוני במטבחה של כל אישה. על פי זיכרוני, כמעט בכל בית היו כמה נפות, ולכל אחת יוחד תפקיד משלה.¹⁵ גובר פירט את שמותיה ואת שימושיה של הנפה.¹⁶ כל הנפות שימשו לניפוי סוגי הקמח שנוצרו לאחר טחינתו, וההבדל בין אחת לשנייה היה בגודל החורים שבה (*ġərbāl əšš'ir*, *ġərbāl žiyəd*, *ġərbāl*) *əl-quşquṣī*, *ġərbāl mħammeṣ*, *ġərbāl qəmh*¹⁷.

נוסף על הכנת מזון וניפוי החיטה היו לנפה שימושים אחרים: (א) כלי קיבול במסיק הזיתים; (ב) לניפוי העלים והפסולת מן הזיתים בעת מסיק הזיתים; (ג) כלי קיבול במהלך עיבוד הצמר וסירוקו וכן כלי כיוול בעת מכירתו. קוני הצמר שאלו את הנשים שמכרו צמר גולמי: *bqəddāš əl-ġərbāl šūf* (בכמה נפת צמר?) וכן נאמר על אישה שעיבדה את הצמר כי היא עובדת לפי נפה (*təxdəm bəl-ġərbāl*); (ד) כלי קיבול לפקעות הצמר בעבודות האריגה והטווייה; (ה) כלי כיוול לתכשיטי הכלה שהביאה מבית אביה: *žābət (xeržət) šiyāga mā yi'abbī ġərbāl* (הביאה [או הוציאה] תכשיטים מלוא הנפה).

בשל השימושים הרבים והחיוניים של הנפה בכל בית מוסלמי ויהודי, נוצרו סביבה שלל ביטויים לשוניים וסוגי ספרות עממיים, שבתוכם משוקעים אמונות ומנהגים רבים. כך למשל הקפידו נשים יהודיות ומוסלמיות להרים את היולדת, לאחר שילדה על הרצפה, למיטה ועליה מצעים נקיים, ואילו את התינוק הניחו מיד בתוך נפה ליד האם במיטתה. כן נהגו להניח נפה מתחת לעריסת התינוק. מנהגים אלו נועדו להגן על התינוק מפני הציפור המזיקה. הנפה גם שימשה ילדים שאיחרו ללכת או שלא יכלו ללכת. הנפה שימשה עד המוות; כך למשל, ילד העומד למות הונח בנפה. אף היה איסור מוחלט לצאת מן הבית עם נפה ביד כשירוד גשם, משום שיש חשש כי בשל כך תמעט כמות הגשם, החשוב כל כך באגן הים התיכון.

שאלת נפה הייתה דבר נפוץ, והיה איסור מוחלט לסרב להשאיל, אך לא בשעות מאוחרות. מכאן צמח הפתגם המובא בכתב ובעל פה, כי אין לשאול נפה לאחר שעות אחר הצהריים (*mā tšəlfīš əl-ġərbāl ba'd əl-‘aṣr*). יש להשוות מנהג זה למנהג מקובל במרוקו, כפי שהביאו וסטרמרק, שאם החתן מקבלת את פני הכלה כשעל גבה קשורה נפה, סמל על דרך המטונימיה לפוריות הכלה.¹⁸

15. השוו מחרויה־בורנו 1993, עמ' 19.

16. גובר 1940.

17. מחרויה־בורנו 1993.

18. וסטרמרק 1926, עמ' 249–251.

להלן כמה פתגמים וביטויים שצמחו סביב הנפה:

1. על אדם המתאמץ במקום שאין סיכוי להצלחה נאמר: *-yihāb yižīb əl* (רוצה להביא מים בנפה).
mā f-əl-gərbāl
2. *miyāt gərbāl mā yimlaus a‘dīla* (מאה נפות לא ימלאו מרדעת). הפתגם הוא מטפורה לכמות ולאיכות, שכן אפילו מאה ממידת קיבול מסוימת לא תהיה שוות ערך לתכולה של אחד. נאמר בייחוד על ערכו של אדם מסוים לעומת אנשים רבים.
3. פתגם מקביל במבנהו ומשמעותו מן העיר קאבס: *miyāt yibra mā* (מאה מחטים לא יבואו במרצע).
yižīw fī məxyət
4. *mā tğəṭəs ‘īn əššəms̄ bğərbāl* (אל תכסה את עין השמש בנפה). כלומר: אל תנסה להסתיר ממני דברים גלויים על ידי סינון העובדות, בדומה לסינון החיטה הטחונה בנפה.
5. *mğəṭī ‘īn əššəms̄ bğərbāl* (מכסה את עיני השמש בנפה). הפתגם נאמר על אדם העושה כל פעם טעויות וניזוק מהן ונראה שאינו מסוגל לשנות את דרכו.
6. *mā yi‘awwəd kān əl gərbāl wəllī fī rāso l-ahbāl* (אין חוזר על פעולתו אלא הנפה [הסובבת סביב עצמה] או מי שבראשו איולת).
7. פתגם דומה: *(yidūr yidūr ou yākəl ḍərba (štāka)* (מסתובב או אוכל מכה).¹⁹
8. *ellī mā yibsīrū min algərbāl yākūn a‘mā* (מי שאינו עובר דרך הנפה יהא עיוור).
9. *gərbāl bīšah yidūr məlhūs əlhūs* (נפת פסח עוברת מבית לבית). נאמר על אדם הנוהג לבקר יתר על המידה בבתי שכנים וחברים.
10. *žhāž əl-miyyət gərbāl kəttān* (כלי המת – נפת פשתן). כלומר: תכריכי המת הם תלבושת צנועה ומועטה. ביטוי זה נועד לתאר כמות קטנה של דבר מסוים ואת הצורך להסתפק במועט.
11. *əlfərtāsa gərbāl kwāfī* (הנדוניה של) [הקרחת – נפה [מלאה ב] כובעים].²⁰

19. *štāka* – כך קראו המוסלמים למכה שהיכו את היהודים ברחוב *štəkət būk uzəddək* (הכיתי את אביך ואת סבך).

20. שמעתי מפי אישה מוסלמית בתוניסיה.

להלן שלוש חידות שפתרון הוא הנפה:

1. מפי הגב' סולטנה ארביב, ילידת העיר זרזיס שבדרום תוניסיה:

bābā bnā lī qṣar
yā māḥlā bənnyanā
n'addi nžūm eššmā
mā n'addəš ṭiqqānhā

תרגום:

אבא בנה לי ארמון
הו, מה יפה מבנהו
אמנה את כוכבי השמיים
ולא אמנה את קומותיו.

הפתרון, כפי שמסרה לי הגב' ארביב, הוא: נפה של קמח, שהייתה בנויה מחוטים צפופים ביותר עשויים שיער סוס (*xyūt əšš'ār*).²¹

2. *banī əllī bnīto kādni bəniyanu*
n'add ənnžūm mā n'ādd bībānu

תרגום:

הבניין שבנית הקשה עליי
אמנה הכוכבים ולא אמנה את דלתותיו.

הנפה שימשה כלי עבודה של מגדת העתידות (*əddeggaža*), שאליה הלכו נערות שהיו סקרניות לדעת את מועד חתונתן ואת שצופן להן עתידן.²² וזה תיאור עבודתה: היא הייתה מניחה בתוך הנפה שני גרגרי חיטה, חתיכת פחם וחתיכת אלום (*šebb*) (או גביש מלח), מסובבת את הנפה שבע פעמים ורואה אם גרגר הפחם וגרגר האלום נמצאים בין שני גרגרי החיטה או רחוקים מהם, ועל פי זאת הייתה מבשרת לנערה על מועד נישואיה. יש להניח שהפחם הוא המרכיב המרחיק את החתונה, ואילו האלום, שצבעו לבן, הוא המבשר את קרבת מועד הנישואים, ושני הגרגרים מייצגים את בני הזוג.

21. שערות סוס שימשו את הנשים גם בהכנת תכשיטיהן, למשל בהכנת הענקים השונים שהיו תלויים על צווארה של כל אישה בתלבושתה המסורתית בדרום תוניסיה.

22. על הדגאזה ראו טובי תשע"ו, עמ' 160.

לסיכום: שתי קבוצות האוכלוסין בתוניסיה בנות דתות שונות, יהודים ומוסלמים, חיו יחדיו וחלקו אמונות עממיות משותפות ולשון וספרות עממית עשירה, כולן סביב נושא אחד. אך יש לציין כי דווקא בגלל הקרבה וההיטמעות הגדולה בתרבות העממית, הכוללת את כל תחומי החיים של האמונות העממיות, התלבושות, המאכלים ועוד, נאלצו היהודים להקפיד הקפדה יתרה על ענייני הדת. החברה היהודית בתוניסיה שימרה את המסורת ואת המקורות היהודיים בצד התרבות העממית המשותפת ליהודים ולמוסלמים.

ביבליוגרפיה

- E. Gobert, *Au sages et rites alimentaire des Tunisiens, Tunis 1940* גובר 1940
- E. Golvin, 'Au souk des artisans de tamis (Sfax): 1. le tamis; 2. le dalous; 3. le cardes', *IBLA* 7 (1944), pp. 449–462, 8 (1945), pp. 29–56 גולבן 1944/5
- E. Golvin, *Artisans sfaxiens, tamis, dalous, cardes, Tunis 1945* גולבן 1945
- M. Graf De La Salle, *Croyances et coutumes relatives aux meubles et utensils de la maison: le tamis, contribution a l'étude du folklore tunisien, Paris 1946* גרף דה לה סאל 1946
- M. Graf De La Salle, "Umm essuobyan", la lilit', *Compte-rendu et cmmunication du congrès 70, de l'A.F.A.S., Tunis 1951, Tunis 1952, fasc. 111, p. 79-82* גרף דה לה סאל 1952
- Marie-Louise Dubouloz-Laffin, *Le Bou Mergoud: folklor tunisien, Paris 1945* דובולוז-לפין 1945
- E. Doutté, *Magie et religion en Afrique du nord, Alger 1908* דוטה 1908
- טובי תשע"ז
צביה טובי, מכלה לחמות: עולמה של האישה היהודייה בדרום תוניסיה והשתקפותו בספרות העממית, ירושלים תשע"ז
- E. Westermarck, *Ritual and Belief in Morocco, London 1926* וסטרמרק 1926
- Amirah Maherzia-Bournaz, *C'était Tunis 1920, Tunis 1993* מחרזיה-בורנז 1993
משל הקדמוני תשי"ג
משל הקדמוני, בתוך: ספר שירי תימן, מהדורת חיים בן שלום מחבוב, ירושלים תשי"ג
- M. Paulilio, *Contes et legends de Tunisie, Paris 1957* פאוליליו 1957
- Ryvel & J. Vehel, *Le Bestiaire du ghetto, Tunis 1934* ריבל ונהל 1934